

Gert Nylander

Carl Goerdelers fredstrevare via bröderna Wallenberg

Några nya dokument från andra världskriget

Efter utnämningen av Adolf Hitler till tysk rikskansler den 30 januari 1933 övertog nazisterna på kort tid makten över hela statsapparaten. Nationalsocialistiska tyska arbetarpartiet, som det fullständiga namnet löd, blev i juli 1933 det enda tillåtna politiska partiet. Dessa exempellösa framgångar kunde vinnas utan något egentligt motstånd. Den politiska oppositionen var handlingsförlamad och gavs aldrig tillfälle att förbereda motåtgärder. Med hjälp av en överlägsen propagandaapparat, genom en våg av överfall, arresteringar och hot tvangs motståndare och oliktankande bort och nazisterna kunde infiltrera hela samhället. Några förutsättningar för ett organiserat motstånd mot nazisterna från politiska grupper förelåg alltså inte.

Den nazistiska regimens brutala framfart, dess förtryck av oliktankande liksom särbehandling och förföljelse av judar framkallade en dold opposition. Det dröjde emellertid innan den tog fastare form, den kom heller aldrig att få något utbrett stöd hos befolkningen. Hitlers expansiva utrikespolitiska program, särskilt sedan han 1937 deklarerat sin avsikt att besätta Tjeckoslovakien, gjorde det allt tydligare att hans politik skulle leda till krig med Västmakterna. Motståndet mot en sådan utveckling organiserades kring generalstabschefen Ludwig Beck. I september 1938 förelåg långt avancerade planer på ett ingripande för att avlägsna Hitler från makten. I slutet av månaden gav Västmakterna emellertid vika inför Hitlers krav och tillät Tyskland att ockupera de sudettyska områdena. Denna framgång för Hitler innebar i sin tur ett allvarligt bakslag för oppositionen. Ett problem vid detta tillfälle liksom senare var att de sammansvurna vid genomförandet av en kupp var beroende av händelser som de inte själva kunde kontrollera. Den militära oppositionen föll sönder efter misslyckandet och kvar var endast en kärna. Beck hade avgått från sin befattning i ett tidigt skede men förblev en centralgestalt för oppositionen och betraktades som den som vid en regimförändring skulle bli tysk statschef.

Den underjordiska civila motståndsrörelse som börjat växa fram bland borgerligt konservativa kretsar, fick från 1938 ett samlande namn i Carl Goerdeler. Han

byggde upp ett nätverk av likasinnade bland ämbetsmän, affärsmän, akademiker och arbetarledare. Därjämte sökte han organisera ett samarbete med olika oppositionella kretsar inom kyrkan, bland studenter och radikala intellektuella. Sin tyngdpunkt hade motståndsrörelsen i grupperna kring Beck och Goerdeler, vars mål var att genomföra någon form av statskupp. Ett viktigt inslag i planerna på en regimförändring var att etablera kontakt med ledande kretsar i andra länder, framför allt i England och USA, för att utverka löfte om separatfred efter en statskupp. Dessa försök gick över neutrala stater och genom olika kanaler; en av dessa var bröderna Wallenberg för kontakt med England. Det utarbetades åtskilliga planer på att tillfångata eller avrätta Hitler men de misslyckades. Hitler ändrade plötsligt och oväntat sitt program, bytte vistelseort och var alltid omgiven av livvakter. När ett attentat slutligen genomfördes av överste Graf von Stauffenberg den 20 juli 1944 blev det ett misslyckande. Uppgörelsen med de sammansvurna blev skoningslös, över tusen personer häktades, tvåhundra dömdes av folkdomstolen till döden och avrättades.

Det nära samarbete Jacob Wallenberg under andra världskriget hade med den tyska motståndsrörelsen, främst Carl Goerdeler, blev mera bekant 1947 genom boken "Germany's Underground" av amerikanen Allen Welsh Dulles. En vid samma tid publicerad undersökning var Hans Rothfels arbete "Die deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung" senare utgiven i omarbetad och utvidgad form. Frågan om den tyska motståndsrörelsen fick 1954 en utförlig behandling i Gerhard Ritters undersökning "Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbe-
wegung", som väl ännu betraktas som standardverket inom sitt område.¹ Ämnet har därefter behandlats i ett flertal verk. En instruktiv sammanställning av händelseförlopp och personer har lämnats av Joachim Fest i boken "Staatsstreich. Der lange Weg zum 20. Juli" utgiven på engelska under titeln "Plotting Hitler's Death, The Story of the German Resistance". I en 1997 publicerad akademisk avhandling har Ines Reich behandlat Carl Goerdelers verksamhet som överborgmästare under naziregimen fram till hans avgång från sitt ämbete.² Sedan några år är en svensk forskare, Erik Carlsson, i färd med att utarbeta en doktorsavhandling över ämnet Sverige och den tyska motståndsrörelsen. Han disputerar hösten 1998.

Goerdelers huvudförbindelse med England under kriget gick över bröderna Wallenberg, vilket understrykes av Rothfels och Dulles. Den senare kunde i sin framställning återge en av Jacob Wallenberg lämnad redogörelse för sina förbindelser med Goerdeler.³ Denne hade tidigt berättat om planerna på en statskupp i Tyskland som syftade till att fängsla eller undanröja Hitler och ersätta nazistregimen med en ny regering. Vad Goerdeler framför allt önskade bröderna Wallenbergs hjälp med var att utröna hur de allierade skulle ställa sig till en kupp och utsikterna för en ny tysk regering att nå separatfred med Västmakterna. Planerna hade stark aktualitet våren och hösten 1943 men de sammansvurna måste vid olika tillfällen meddela att man misslyckats med att genomföra dem. Jacob Wal-

lenberg träffade Goerdeler sista gången i november 1943, vilket också var hans sista besök i Berlin under kriget. Han avråddes från att återvända dit eftersom hans kontakter med motståndsrörelsen blivit kända. Förbindelserna med Goerdeler fortsatte dock och i juli 1944 ombads Jacob Wallenberg att ta emot en person i Stockholm. Avsikten var att denne skulle medföra besked om att kuppen var genomförd. Den 20 juli ägde det misslyckade attentatet mot Hitler rum. Den tilltänkte budbäraren fångslades och avrättades liksom senare Goerdeler.

Under hänvisning till nämnda av Dulles återgivna relation vände sig Gerhard Ritter i februari 1951 till Jacob Wallenberg och bad om ytterligare upplysningar och förtydliganden. När över ett år gått utan svar återkom Ritter, som nu var långt kommen med sitt arbete på en biografi över Carl Goerdeler, till ärendet. Jacob Wallenberg översände då ett memorandum av Goerdeler från maj 1943 samt lovade att låta översätta och översända ett brev från honom själv till brodern Marcus från samma tid angående kontakter med Churchill.⁴ Ritter tackade och förklarade sig vara lycklig över att ha fått Goerdelers memorandum, som stämde väl överens med vad han inhämtat av dennes efterlämnade papper men samtidigt utgjorde en sammanfattning av de planer han då hyste, vilket var viktigt för Ritter att veta. Däremot drog det ut på tiden att översätta och sända brevet till Marcus, ännu i oktober 1953 hade Ritter inte fått detta. I september hade han emellertid träffat Jacob Wallenberg i Stockholm och de hade haft ett utförligt samtal. Därvid hade denne lämnat kompletterande uppgifter till sin ovan nämnda relation. Han hade också tillåtit ett offentliggörande av Goerdelers memorandum från maj 1943, som även återges nedan. Ritter lämnar ett fylligt referat och framhåller att avfattningen i förhållande till andra skrifter av Goerdeler är ovanligt knapp.⁵ Detta har säkert sin förklaring i att Goerdeler på Jacob Wallenbergs begäran utarbetat detta dokument under natten för att få det klart före avgången av en svensk kurirpost.

Vi kan alltså konstatera att såväl Dulles som Ritter i sina framställningar har kunnat utnyttja material som härrör från bröderna Wallenberg, främst Jacob, och som uppstått genom deras verksamhet. På så sätt har deras förbindelser under kriget med tyska och engelska kretsar blivit kända i utlandet, medan detta förhållande blivit föga observerat i Sverige. Ritter hänvisar därjämte i ett flertal sammanhang till muntliga upplysningar av Jacob Wallenberg.⁶ Ett problem har emellertid varit att de i litteraturen återopade handlingarna inte kunnat återfinnas i Stockholms Enskilda Banks direktionsarkiv, där de borde finnas. Rutinmässigt överlämnades nämligen handlingar till direktionssekretariatet, där de insorterades i arkivet. Som arkivarie i banken från 1954 blev en av mina uppgifter att sköta detta arkiv.

I samtal kunde Jacob Wallenberg återkomma till händelser under kriget och framför allt till personer han haft att göra med; särskilt var det Goerdeler han talade om. I sådana sammanhang framhöll han för mig vid några tillfällen, att han

inte bevarat något material rörande sina kontakter med den tyska motståndsrörelsen, eftersom han fruktat att Sverige skulle ockuperas och dylikt material då kunde ha hamnat i tyska händer. Eller som han uttryckte det: "Ingen skulle behöva hängas för min skull" alltså på grund av att man hittat komprometterande material bland hans papper. Det ligger i sakens natur att det inte uppstår mycket skriftligt material vid kontakter av denna art; i sådana sammanhang är det bäst att förlita sig till sitt minne och Jacob Wallenberg hade ett utomordentligt gott minne. Det är ändå frapperande att så ringa dokumentation finns bevarad om dessa extraordinära förhållanden i det rent allmänt innehållsrika och överskådliga direktionsarkivet. Mest anmärkningsvärt och svårförklarligt har emellertid varit att Dulles och Ritter kunnat få kopior av handlingar som ovedersägligen varit tillgängliga ännu 1953.

På grund av uppbyggandet av en ny organisation för omhändertagandet av Stockholms Enskilda Banks och familjen Wallenbergs arkiv samt en önskan att i samband med olika forskningsprojekt få en fullständig överblick och detaljkännedom om handlingarna i detta, har under senare år företagits en genomgång och inventering av lokaler i Stockholms Enskilda Banks gamla Huvudkontor vid Kungsträdgårdsgatan. I ett valv, disponerat av Direktionssekretariatet, återfanns då i början av 1997 ett antal dokument som legat undangömda sedan krigsåren. De låg i förseglade kuvert som enligt påskrift endast fick öppnas av Jacob eller Marcus Wallenberg. Kuverten hade öppnats och åter förseglats ett antal gånger, senast i samband med besök av Gerhard Ritter hos Jacob Wallenberg den 26 september 1953. Dokumenten är huvudsakligen från perioden maj-oktober 1943. De utgöres av brev, brevtkast och promemorior och hänger samman med Goerdelers ansträngningar att genom bröderna Wallenberg etablera direktkontakt med Churchill. Som ovan framgått har sakförhållandet varit känt i sina huvuddrag genom Dulles, Rothfels och Ritters undersökningar. Emellertid har en samtida dokumentation saknats beträffande bröderna Wallenbergs medverkan i händelseförloppet. Genom de återfunna handlingarna, som kan karaktäriseras som minst sagt anmärkningsvärda, är det möjligt att på ett mera ingående sätt än tidigare följa och klarlägga skeendet.

Dessa handlingar införlivades i augusti 1997 med det arkiv som 1994 upprättats för Stockholms Enskilda Banks och familjen Wallenbergs handlingar. Arkivet administreras av den för ändamålet tillkomna Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande.

För att göra framställningen så fullständig som möjligt har i redovisningen även tagits med andra i Stockholms Enskilda Banks direktionsarkiv relevanta handlingar som rör bröderna Wallenbergs deltagande i händelseutvecklingen och deras förbindelser med motståndsrörelsen i Tyskland. Det har ansetts angeläget att snarast offentliggöra handlingarna och göra dem tillgängliga för forskningen. Materialet är därjämte intressant för debatten om Sveriges och inte minst bröder-

na Wallenbergs förhållande till Tyskland och nazismen under kriget. Tiden medger inte någon närmare analys vid utgivningen. Dock har i en inledning till själva dokumentationen nedan lämnats en kortare presentation av dokumenten och deras betydelse för förståelse av händelseförloppet.

Som en bakgrund lämnas här en kortfattad presentation av de huvudagerande, Jacob Wallenberg (JW), Marcus Wallenberg (MW) och Carl Goerdeler samt vissa historiska grundfakta.

Jacob Wallenberg (1892–1980) genomgick i enlighet med familjetraditionen först sjökrigsskolan men lämnade därefter flottan. Efter avlagd examen vid Handelshögskolan i Stockholm och bankpraktik i Basel, London och New York inträdde han i familjebanken, Stockholms Enskilda Bank, där han utsågs till vice verkställande direktör 1920. Åren 1927–1946 var han bankens verkställande direktör.

Stockholms Enskilda Bank hade från starten 1856 av grundaren A O Wallenberg givits en stark inriktning på utlandsaffärer över först tyska och engelska senare även franska banker. Denna internationella inriktning hade fortsatt under sönerna och efterträdarna K A Wallenberg och Marcus Wallenberg Senior. Under mellankrigstiden förstärktes de tyska affärsförbindelserna mycket beroende på den senares aktiva medverkan i det europeiska återuppbyggnadsarbetet. Därigenom kom banken att delta i ett stort antal obligationslån till tyska delstater, städer och företag. Särskilt intensivt blev detta arbete under den tyska bankkrisen 1931 där han spelade en central roll som rådgivare åt den tyska regeringen vid rekonstruktion av de tyska bankerna och därefter fungerade som ordförande i en s.k. Stillhåldedomstol. Vid sidan av fadern var det Jacob Wallenberg som skötte bankens tyska affärsförbindelser.

Med nazisternas övertagande av regeringsmakten förändrades helt förutsättningarna för den tyska utrikeshandeln. Sommaren 1934 utsåg därför den svenska regeringen en delegation som skulle förhandla om handels- och betalningsutbyte med Tyskland. Delegationen bestod ursprungligen av tre man, statssekreteraren Arvid Richert – sedermera svensk envoyé i Berlin – chefen för SKF Björn Prytz samt Jacob Wallenberg. Med tiden utökades den avsevärt och uppgick slutligen till ett femtiotal personer. Jacob Wallenberg deltog i dessa förhandlingar till 1944 och han har karakteriserats som den svenska huvudförhandlaren vad gäller det för det svenska folkhushållet livsviktiga varuutbytet med Tyskland under kriget. Särskilt är hans namn knutet till konstruktionen av den s.k. prisvägen, som innebar att det skapades en prisbalans mellan å ena sidan en bestämd kvantitet svensk järnmalm och å andra sidan vissa tyska kvantiteter kol och koks, handelsjärn och kemiska produkter.⁷ Det omfattande kontaktnät inom den tyska bank- och industrivärlden som Jacob Wallenberg hade byggt upp och delvis övertagit från fadern utsträcktes efter hand till sådana civila och militära kretsar som stod i opposition

mot den nazistiska regimen. Den mest betydelsefulla bland dessa personer var Carl Goerdeler. Genom denne och andra fick Jacob Wallenberg en unik möjlighet att erhålla information om inre förhållanden i Tyskland under kriget. Vid sidan av sitt offentliga uppdrag att förhandla för den svenska statens räkning kunde Jacob Wallenberg etablera en nära kontakt med den tyska motståndsrörelsen och tillsammans med sin broder Marcus utgöra en förbindelselänk mellan denna och Västmakterna.

Marcus Wallenberg (1899–1982) avlade reservofficersexamen och utexaminerades från Handelshögskolan. Efter bankstudier i Genève, London, New York, Paris och Berlin inträdde han 1925 i Stockholms Enskilda Banks tjänst och utsågs 1927 till vice verkställande direktör. Han efterträdde 1946 sin bror Jacob som chef för banken.

I september 1939 utsåg den svenska regeringen en stor och allsidigt representativ delegation för överläggningar med den brittiska regeringen rörande handels- och sjöfartsspörsmål. Ordförande blev kabinetssekreterare Erik Boheman; bland medlemmarna var Marcus Wallenberg. Det torde ha varit med särskild glädje Marcus Wallenberg åtog sig detta uppdrag – hans far, Marcus Wallenberg Sr, hade haft motsvarande uppgift under första världskriget.

Handelsförhandlingarna med Tyskland och Storbritannien drevs under hösten parallellt. Avtal kunde undertecknas i London den 7 december och i Berlin den 22 december 1939.⁸ Boheman hade hemkallats i slutet av oktober på grund av skärpningen i den finsk-ryska krisen. Ledningen av den svenska delegationen övertogs av Marcus Wallenberg. Efter hemkomsten avtackades han av den just då avgående utrikesministern Rickard Sandler som framförde ”svenska regeringens stora uppskattning av det utomordentliga sätt, varpå Ni dels biträtt vid, dels lett förhandlingarna i London och varvid Ni väl tillvaratagit Sveriges intressen”. Han utsågs också till ordförande för de svenska ombuden i den ständiga svensk-brittiska regeringskommission som tillsattes för att behandla de frågor som stod i samband med handelsavtalets genomförande.⁹ Under förhandlingarna hade Marcus Wallenberg stor nytta av sina goda affärsförbindelser i London, särskilt goda var de med Charles Hambro som var hans motpart i förhandlingarna.

Carl Goerdeler (1884–1945) hade gjort en framgångsrik karriär som ämbetsman, vilket 1930 ledde till posten som överborgmästare i Leipzig. Han hade sina rötter i det monarkiska Tyskland, var till sin läggning nationell och borgerligt konservativ. Efter nazismens makttillträde sökte han under några år samarbeta med den nya regimen. Denna gav honom 1934 det särskilda uppdraget att för ett års tid vara rikskommissarie för prisövervakning, vilket han varit några år tidigare. Vid utgången av ämbets tiden som överborgmästare 1936 återvaldes han på tolv år. Emellertid uppstod meningsmotsättningar på det lokala planet, vilka tillspetsades

i november 1936. I hans frånvaro genomdrev national-socialisterna i stadens förvaltning ett beslut om avlägsnande av ett minnesmärke över den framstående judiske kompositören Felix Mendelssohn, vilket Goerdeler motsatt sig. Vid återkomsten krävde han monumentets återställande, vilket partiföreträdarna vägrade. Ställningen blev ohållbar för Goerdeler, som lämnade in sin avskedsansökan och lade ned sitt ämbete från den 1 april 1937.¹⁰ Hans rakryggade hållning gjorde honom känd över hela landet och gav honom stor personlig prestige.

Med sitt beslut lämnade Goerdeler offentlig tjänst och måste söka sig ett annat verksamhetsfält. Redan tidigare hade han fått erbjudande att ingå i Krupp-koncernens ledning men efter brytningen godkändes detta inte av Hitler. Istället fick han en ganska obunden ställning som rådgivare hos elektronikföretaget Robert Bosch GmbH i Stuttgart. Företagets grundare och ägare, Robert Bosch, tillhörde motståndarna till Hitler-regimen och hade samlat en krets likasinnade omkring sig. På företagets uppdrag och bekostnad företog Goerdeler från sommaren 1937 till sommaren 1939 ett antal resor till Belgien, Holland, England, Frankrike, Schweiz, Kanada, USA, Balkan, Afrika och Mellanöstern, där han knöt kontakter med politiker, företagsledare och nationalekonomer.¹¹ Han ville sprida kunskap om att det fanns ett annat Tyskland än det nazistiska och hoppades att samtalen mellan olika personer skulle leda till att förnuftet skulle segra och ett världskrig förhindras.

Genom sin bakgrund och sin personlighet blev Goerdeler den drivande kraften inom den civila oppositionen. Inom motståndsrörelsen betraktades han som en lämplig rikskansler efter Hitler, om en kupp mot denne kunde genomföras. Under kriget sökte han etablera kontakt med den engelska regeringen i syfte att efter en statskupp undvika villkorslös kapitulation och utverka gynnsamma fredsvillkor för en ny tysk regering. En av hans kontaktvägar därvidlag gick över Jacob Wallenberg och dennes bror Marcus, vilket framgår av den nedan lämnade dokumentationen. Efter det misslyckade attentatet mot Hitler den 20 juli 1944 försökte Goerdeler hålla sig undan men häktades efter några veckor, ställdes inför folkdomstolen och dömdes till döden i september. Fram till avrättningen den 2 februari 1945 var han i fängelset oavlåtligt sysselsatt med att utforma skrivelser i skiftande ämnen.¹² Julafton 1944 skrev han i fängelsecellen ett här återgivet brev, ställt till det svenska sändebudet i Berlin men avsett att överlämnas till Jacob Wallenberg.

Sin första kontakt med familjen Wallenberg och Stockholms Enskilda Bank fick Goerdeler då han, försedd med introduktionsbrev från riksbankspresidenten Hjalmar Schacht, den 12 november 1936 togs emot av Marcus Wallenberg Sr. Han var då på hemväg från ett föredrag i Helsingfors och nåddes i Stockholm av underrättelsen om att minnesmärket över Mendelssohn hade avlägsnats. Nästa gång Goerdeler besökte banken var den 1 september 1939, samma dag som andra världskriget bröt ut. Hans ärende var att söka finna en svensk köpare till vissa av

Bosch-koncernens dotterbolag i neutrala länder. Jacob Wallenberg visade intresse och diskussionen med honom fortsattes för Boschs räkning av den judiske bankiren Waldemar von Oppenheim. Under hösten 1939 pågick arbetet med upprättande av ganska komplicerade avtal. Från Bosch deltog företagets chef, Hans Walz, som stod Robert Bosch nära, och chefen för den juridiska avdelningen, K.E. Thomä. För bankens del svarade Rolf Calissendorff med hjälp av jurister för handläggningen.¹³ Calissendorff, som var av judisk härkomst, hade anställts i banken 1919, tjänstgjort på direktionssekretariatet, utnämnts till direktör och utlandschef och blivit en av Jacob Wallenbergs närmaste medarbetare.

Bosch-koncernen ville få sina utländska dotterbolag placerade hos en neutral ägare för att förhindra att Tysklands fiender skulle beslagta dessa, vilket skett under första världskriget. Jacob Wallenbergs intresse för affären låg i att den gav möjlighet att byta ut tyska osäkra obligationer i bankens portfölj mot aktier i Bosch-bolag. Avtalen innebar att SEB-gruppen – formellt var dotterbolag till Providentia köpare men banken svarade för finansieringen – köpte åtta europeiska dotterbolag i neutrala länder samt American Bosch Corporation i USA. Till kontrakten var fogade icke underskrivna tillägg som gav moderbolaget i Stuttgart rätt att efter kriget återförvärva sina dotterbolag. Med händelseutvecklingen blev denna uppläggning besvärande för banken. Efter utdragna förhandlingar och täta kontakter mellan banken och Bosch kom banken under åren 1942–1943 ur sin ägareposition beträffande de europeiska bolagen.

Engagemanget i det amerikanska bolaget blev emellertid mer långvarigt och svårbemästrat. Med USA:s inträde i kriget i december 1941 blev risken överhängande för att de amerikanska myndigheterna skulle beslagta aktierna i American Bosch Corporation, dels på grund av det amerikanska dotterbolagets nära förbindelser med det tyska moderbolaget före kriget, dels därför att företaget var viktigt för den amerikanska rustningsindustrin. Gentemot Bosch förklarades från bankens sida att man i det nya läget inte kunde och inte ville vara bunden av några optionsöverenskommelser. Bosch såg sig nödsakat att gå med på att upphäva rätten till återköp av aktierna efter kriget. Det överenskoms att de tidigare tilläggsdokumenten härom skulle förstöras, vilket banken gjorde. Inför myndigheterna i USA hävdade banken att förvärvet av aktierna i American Bosch var ett verkligt köp och en långsiktig investering. USA:s regering ansåg emellertid ägareförhållandena vara oklara och beslagtog i maj 1942 företaget som fientlig egendom. Efter krigsslutet fann amerikanska trupper sommaren 1945 i Stuttgart Boschs bevarade exemplar av de annullerade bestämmelserna om återköpsrätt för Bosch, vilket stärkte de amerikanska misstankarna om att det förelegat ett bulvanförhållande under kriget.¹⁴

Det var detta som utvecklades till vad som kallats Bosch-affären. Den väckte stor uppmärksamhet efter kriget och försatte banken och dess ledning i en synnerligen besvärlig situation. Det amerikanska finansdepartementet förklarade i bör-

jan av augusti 1945 Stockholms Enskilda Bank och bröderna Wallenberg vara ”special blocked nationals”. För att disponera tillgångar i USA krävdes tillstånd i varje enskilt fall. Banken kunde inte göra affärer i USA för sina kunders räkning.

Bosch-affären medförde en enorm prestigeförlust för banken både hemma och utomlands och i förhållande till myndigheter i Sverige och i USA. Blockaden hävdes 1947 och därefter förvandlades Bosch-affären till en tvist mellan SEB och amerikanska staten om äganderätten till aktierna i American Bosch. Efter årslånga förberedelser inför en rättegång träffades 1950 en förlikning som innebar att banken återfick sin ursprungliga investering, dock utan att få tillgodoräkna sig någon värdestegring. En indirekt följd av Bosch-affären var att Jacob Wallenberg något år tidigare än beräknat lämnade posten som verkställande direktör och efterträddes av sin bror Marcus vid bolagsstämman i mars 1946.¹⁵

Bosch-affären fick en alldeles speciell betydelse för det ämne som denna uppsats behandlar. Den kunde tjäna som en förevändning för Carl Goerdeler och Jacob Wallenberg att träffas betydligt mer obehindrat och i en annan utsträckning än eljest varit möjligt. Goerdeler fick också tillfälle att träffa Marcus Wallenberg i Stockholm och för honom utveckla sina planer.¹⁶ Jacob Wallenberg uttalade vid senare samtal sin förvåning över att Goerdeler kunde röra sig så fritt i Berlin och utan att till synes vara övervakad. Emellertid iakttog de allmänt stor försiktighet vid sina möten och sökte sig till platser där de inte trodde sig bli observerade eller avlyssnade. Inomhus satt de företrädesvis mitt i rummet.

Som representant för Bosch blev det möjligt för Goerdeler att åka utomlands, vilket han eljest inte hade kunnat. Han kunde utnyttja Bosch-affären till att för egen del och för den tyska motståndsrörelsens räkning upprätthålla kontakten med neutrala affärsmän som kunde utgöra en länk för att skapa förbindelse med Västmakterna inför en planerad separatfred och en gemensam europeisk kraftsamling mot den hotande kommunismen.

För att ge en uppfattning hur och i vilken utsträckning de personliga kontakterna kunde upprätthållas under kriget lämnas nedan en uppställning av bröderna Wallenbergs utlandsresor och över besök i Stockholms Enskilda Bank av de i detta sammanhang agerande.

Utrikesresor under kriget:

Jacob Wallenberg

1939	10/12 – 23/12 (Berlin)
1940	13/1 – 18/1 (Berlin), 27/5 – 6/6 (Berlin), 23/8 – 26/8 (Berlin), 12/9 – 14/9 (Berlin), 17/10 – 19/10 (Berlin)
1941	20/1 – 22/1 (Köpenhamn), 23/1 – 1/2 (Berlin), 22/4 – 26/4 (Berlin), 2/5 – 5/5 (Berlin), 3/11 – 15/11 (Berlin)
1942	23/2 – 5/3 (Berlin), 12/3 – 15/3 (Berlin), 4/6 – 9/6 (Berlin), 16/11 – 26/11 (Berlin)

GERT NYLANDER

1943 17/2 – 20/2 (Berlin), 31/5 – 3/6 (Lökken Verk), 11/8 – 12/8 (Berlin),
30/11 – 3/12 (Berlin)

Marcus Wallenberg

1939 24/9 – 9/12 (London)

1940 10/1 – 3/2 (London, Paris), 22/2 – 16/3 (Paris), 6/4 – 18/4 (Paris,
London), 8/8 – 9/8 (Helsingfors), 8/10 – 9/10 (Helsingfors),

1940/41 11/10 1940 – 5/2 1941 (Berlin-Lissabon-New York-Lissabon-Stutt-
gart)

1941 1/3 – 2/3 (Helsingfors), 28/4 – 3/5 (Zürich), 14/7 – 15/7 (Berlin),
8/9 – 10/9 (Berlin), 15/10 – 18/10 (Helsingfors), 22/10 – 22/12
(London)

1942 16/1 – 17/1 (Helsingfors)

1943 7/5 – 22/6 (London)

1944 5/2 – 7/2 (Helsingfors)

Rolf Calissendorff

1939 23/10 – 25/10 (Helsingfors), 13/12 – 21/12 (Bukarest)

1940 15/7 – 10/8 (Moskva), 10/9 – 17/9 (Moskva)

1941 14/6 – 20/6 (Budapest)

1943 2/2 – 25/2 (Berlin, Paris), 10/11 – 13/11 (Paris, Madrid)

Besök hos Stockholms Enskilda Bank:

Otto Fischer

1939 22/12

1940 10/1 – 12/1

Carl Goerdeler

1939 1/9, 2/11, 1/12 – 2/12

1942 13/4 – 18/4

1943 19/5 – 21/5

Alfred Knoerzer

1940 14/5 – 16/5, 19/7 – 22/7

1943 17/6 – 18/6, 8/9 – 9/9

Waldemar von Oppenheim

1939 13/11 – 15/11

1940 22/1 – 25/1

1941 21/10 – 25/10

1942 11/2 – 17/2, 9/4 – 11/4, 21/10 – 23/10
 1943 19/8 – 21/8
 1944 8/3 – 13/3

Erich Rassbach

1939 2/11 – 4/11
 1940 4/4 – 5/4, 25/9 – 26/9
 1941 11/6 – 12/6
 1942 27/3

K. E. Thomä

1939 1/12 – 5/12
 1940 9/1 – 13/1, 4/4 – 5/4, 14/5 – 16/5, 19/7 – 22/7, 25/9 – 26/9
 1941 9/1 – 10/1, 11/6 – 13/6, 11/9 – 13/9, 12/12 – 17/12
 1942 18/4 – 20/4, 27/5 – 2/6, 25/6 – 26/6, 3/8 – 5/8, 5/12 – 8/12
 1943 18/5 – 21/5, 16/6 – 18/6, 8/9 – 10/9
 1944 25/1 – 27/1, 21/4 – 24/4, 8/6 – 10/6, 27/10 – 2/11, 1/12 – 7/12

Hans Walz

1939 1/12 – 5/12
 1944 1/12 – 7/12

De nya dokumenten

Som redan framgått finns endast ett fåtal brev från Goerdeler bevarade i Jacob Wallenbergs korrespondensserie, i original bara två. Båda nådde honom under besök i Berlin, ett telegram av 23/2 1942 och ett brev av 18/2 1943. Nedan presenteras de nytillkomna dokumenten. De är i kronologisk ordning:

1943	20/5	Carl Goerdelers genomförandeplan
	21/5	Brev från JW till MW i olika versioner (utkast) samt brev 8/6 från JW till utrikesdepartementet och promemoria 7/6
	Juni	Noteringar av MW från möte med Desmond Morton i London
	12/7	JW noteringar av telefonsamtal
	12/8	JW noteringar från möte med Carl Goerdeler i Berlin
	13/8	Brev från MW till Desmond Morton (utkast)
	25/8	Brev från Victor Mallet till MW
	6/9	Brev från MW till Desmond Morton (utkast)
	25/9	Brev från Victor Mallet till MW
	29/9	Brev från Charles Hambro till MW

	19/10	Brev från Charles Hambro till MW
	9/11	Meddelande från JW till R Calissendorff
1944	8/11	Brev från Carl Goerdeler till JW
	24/12	Brev från Carl Goerdeler till svenska sändebudet i Berlin

Under tiden 19 – 21 maj 1943 vistades Goerdeler i Stockholm. Detta blev upptakten till konkreta försök att etablera kontakt mellan den tyska oppositionen och den engelska regeringen under medverkan av bröderna Wallenberg. Under intensiva samtal beskrev Goerdeler sina och oppositionens planer och förhoppningar. Han skrev också ner en redogörelse för hur dessa skulle genomföras. Denna har refererats och kommenterats av Ritter. Däremot har det brev som Jacob Wallenberg på grundval av samtalen och Goerdelers PM den 21 maj skrev till sin bror Marcus, som befann sig i London, inte tidigare utnyttjats av forskningen.

Goerdelers önskan var att Marcus skulle framföra innehållet till Churchill eller dennes personlige sekreterare. De tyska generalerna vägrade handla utan vissa förhandsutfästelser. Det gällde dels avstående från bombanfall medan befrielseaktionen pågick, dels den vid Casablanca-konferensen i januari 1943 utfärdade deklARATIONEN om ovillkorlig kapitulation. Ingen militär ville påtaga sig ansvaret att störta Hitler för att sedan själv kapitulera. Brevet sändes till London via Utrikesdepartementet som även ombesörjde telegram med fråga från MW till JW om vissa formuleringar.

Marcus Wallenberg redogjorde för brevets innehåll vid ett sammanträffande den 4 juni med Winston Churchills personlige sekreterare Desmond Morton, som han kände. Han utarbetade också före sin avresa från London den 19 juni ett memorandum över samtalet, aktstycket har ej tidigare varit känt. Morton hade meddelat att krigsmålen var klara. Det nazistiska Tyskland måste krossas. För Churchill var målsättningen att med rötterna upprycka nazisternas gangstervälde som lett världen in i detta krig. Att tänka sig att från allierat ansvarigt håll i förväg någon välsignelse eller något godkännande skulle ges till någon som helst riktning av anti-nazistiska element var otänkbart. På fråga av MW om Morton ansåg en uppgörelsefred utan ”unconditional surrender” omöjlig svarade denne kategoriskt nej. Churchill ville ej i onödan förlänga kriget för krigets skull, nazismens utrotande var huvudsaken jämte skapandet av garantier för bevarad framtida fred. Morton förklarade också att bombning mot revolutionerande orter skulle inställas endast om trovärdig upplysning därom kunde lämnas.

Den 12 augusti sammanträffade JW med Goerdeler i Berlin. Han berättade om reaktionen i London och gjorde noteringar om hur Goerdeler såg på situationen. Läget hade utvecklats så att generaler såväl i öster som väster var beredda att bryta med nazismen. Efter genomförd kupp skulle Beck bli överbefälhavare och riksföreståndare, och en ny regering bildas på bred grundval. Den nazistiska regimens representanter skulle ställas till ansvar inför domstol. En förhoppning ut-

trycktes att Berlin liksom Leipzig och Stuttgart skulle skonas från bombanfall för att ej försvåra en regimförändring. Ett kupp försök planerades före den 15 september.

Omedelbart efter broderns hemkomst tog Marcus kontakt med Desmond Morton och meddelade att han hade färsk och angelägna nyheter att förmedla om denne var intresserad. Genom engelske ministern i Stockholm tackade Morton för brevet. Uppmuntrad härav skrev MW den 6 september ett brev, vari han något närmare redogjorde för vad brodern inhämtat av Goerdeler. Utkastet till brevet är bevarat.

Svar på sitt brev fick Marcus Wallenberg från oväntat håll och i ovanlig form. Det kom i ett privatbrev från Charles Hambro daterat den 29 september. För att förstå relationerna mellan denne och Marcus Wallenberg är det viktigt att veta att båda kände varandra sedan början av 1920-talet och att de på sitt håll var huvudpersoner i handelsförhandlingarna mellan sina länder. Det bör också nämnas att Hambro var omgift med Marcus Wallenbergs första hustru Dorothy (Doie) Mackay och att deras dotter Ann-Mari (Anis) bodde hos modern och styvfadern i London. Hambros son Charlie, från tidigare äktenskap, vistades under kriget i Sverige. Tillsammans med MW:s söner gick han på internatskola i Sigtuna, han omnämns som "Poiken".

Brevet från Hambro består av fem blad. Det första och sista har karaktär av privatbrev med löpande text. Däremellan var lagt tre lösa blad av samma papper som själva brevet men med helt fristående text. Däri hänvisades på ett indirekt och för en oinvidt svårförståeligt sätt till MW:s tidigare samtal och brev. Hambro skrev att vederbörande borde fortsätta med sina planer – dock kunde inga löften av något slag lämnas. Därefter understryker han, att ingen annan fick veta att han och MW stod i kontakt med varandra i detta ämne, framför allt inte engelska legationen. Alla meddelanden skulle gå till honom och på samma sätt som MW fått detta brev. Budbäraren visste ingenting och skulle inte veta något, han skulle bara ta emot och vidarebefordra brev. Inlagan avslutades med en uppmaning att det troligen var klokt att förstöra dessa sidor. En särskild betydelse måste tillmätas Hambros brev på grund av den höga befattning han vid denna tid hade inom organisationen SOE, Special Operations Executive. I ett brev av den 19 oktober återkom Hambro till ämnet och framhöll att hans tidigare information var godkänd av mera betydande personer än han själv och inte en produkt av hans egen inbillning. Han avslutade detta brev med att uttrycka en förhoppning att ha en förevändning att komma och träffa MW.

Dessa brev från Charles Hambro, som legat undan gömda sedan andra världskriget, är utomordentligt intressanta och ger viktig information om ett händelseförlopp som hittills inte kunnat klarläggas. Det framgår av dem att en väg till förbindelse mellan Carl Goerdeler över Jacob och Marcus Wallenberg till Charles Hambro och därmed den engelska regeringen var öppen. Förbindelseleden kom

emellertid aldrig att utnyttjas. Trots Goerdelers aldrig sviktande optimism om att omsätta planerna i verkligheten uppstod alltid hinder för deras genomförande. Utvecklingen gick istället mot attentatet och katastrofen den 20 juli 1944.

Det finns två brev från Goerdeler till Jacob Wallenberg skrivna under hans tid i fängelset. Det ena, daterat den 8 november 1944, är i maskinskrift. Det är insorterat i JW:s korrespondens men det är ovisst när det nått honom. Det andra brevet är daterat den 24 december 1944. Det är skrivet för hand med blyerts och ställt till ”Euer Excellenz”, det svenska sändebudet i Berlin, med anhållan att det skall överlämnas till Jacob Wallenberg. Enligt vad denne skriver i november 1946 hade han då inte fått brevet. Troligen har det överlämnats till honom av Anneliese Goerdeler, Carl Goerdelers änka, vid ett besök i Sverige hösten 1947.

Goerdeler bad att Jacob Wallenberg skulle försöka få hans familj, som satt i fängelse, överförd till Sverige. Han hyste fortfarande förhoppningar om fred med Västmakterna men insåg att det efter attentatet inte gick att räkna med någon resning inifrån. Initiativet till fred måste komma utifrån. Han föreslog att den svenske konungen skulle sätta sig i spetsen för ett sådant försök, vilket förutsatte att England och USA förhandlade med den nazistiska regimen. Själv hoppades han kunna spela en roll vid en sådan utveckling.

Frågan om hur Goerdeler fick möjlighet att skriva i cellen och att få sina skrivelser utsmugglade med hjälp av en av fängelsevakterna har utretts av Ritter (s 434). Vissa formuleringar tyder på att Goerdeler var medveten om risken för att breven kunde falla i orätta händer. Båda breven är starkt personliga och gripande dokument från en man som i en förtvivlad situation hyser hopp om något slags lösning för egen del och samtidigt är optimistisk om sin vision av ett enat Västeuropa.

Carl Goerdeler. Odaterat memorandum, säkerligen skrivet i Stockholm den 20 maj 1943. Maskinskrift.

1. Das deutsche Volk muss und wird sich selbst von einem System befreien, das unter dem Schutz des Terrors ungeheuerliche Verbrechen begeht und Recht, Ehre und Freiheit des deutschen Volkes zerstört hat.
2. Im Interesse der ganzen Menschheit muss die Beseitigung dieses Systems so bald wie möglich erfolgen. Bisherige Versuch sind gescheitert. Tausende Deutsche sind hingerichtet und hingefoltert; viele zehntausende schmachten in Konzentrationslagern und Zuchthäusern.
3. Daher ist es wichtig, dass die Befreiungsaktion nicht gestört wird; sonst ist sie im Kriege kaum durchführbar. Truppen des Befreiers dürfen nicht bombardiert werden; in dem Gebiete, das er jeweils befreit hat, dürfen keine Bomben geworfen werden. So muss der Luftkrieg vorläufig gebietsweise aufhören. Der Befreier wird die Beleuchtung der Städte anordnen.

4. Sobald die Aktion beendet ist, wird eine Zivilregierung eingesetzt. Sie wird die Einstellung der Ubootoperationen anordnen.
5. Dies alles ist nur möglich, wenn der Befreier annehmen kann, dass ihm kein unconditional surrender zugerufen wird.
6. Die Regierung wird alle socialen Schichten, alle Konfessionen, alle deutschen Länder repräsentieren.
7. Ein Regent wird die Spitze des Reiches bilden.
8. Das Reich wird eine Verfassung haben. Das Volk wird einen Reichstag wählen. Die deutschen Länder und Berufsstände werden ein Oberhaus bilden.
9. Da Wahlen im Kriege und vor Beruhigung nicht möglich, wird ein vorläufiger Reichsrat gebildet werden, vor dem die Regierung Erklärungen abgibt, Gesetze vorlegt u.s.w.
10. Grundlage von Recht und Ruhe für Deutschland ist die Selbstverwaltung. Die durch das Diktat von Versailles erzwungene Zentralisierung wird aufgehoben.
Die deutschen Länder, Kreise und Gemeinden erhalten wieder grösste Selbstverwaltung. Die preussischen Provinzen werden deutsche Länder.
11. Erste Aufgabe ist die Wiederherstellung von Recht, Anstand und Freiheit. Alle Verbrecher, woimmer die Verbrechen begangen sind, werden vom deutschen Volke selbst bestraft. Davon wird die Welt genügend Kunde erhalten. Lynchjustize wird nicht geduldet. Die Partei verschwindet.
12. Reinheit und Gewissenhaftigkeit der Verwaltung werden wieder hergestellt; die Beamten haben nur die Gesetze gerecht auszuführen.
13. In den besetzten Gebieten werden die nationalen Gewalten wieder hergestellt. Die Räumung erfolgt schleunigst mit Rücksicht auf Lage, Erhaltung der Ordnung u.s.w.
14. Die volle Selbständigkeit aller europäischen Nationen wird hergestellt und garantiert.
Die deutsche Grenze gegen Polen ist durch Verhandlung festzusetzen. Deutschland verbürgt bei Einigung den Bestand Polens und fördert eine Staatsunion Polen-Litauen. Im Osten von Polen wird das russische Gebiet von 1938 geräumt. Weitere Räumungen nur im Benehmen mit Polen und seinen Verbundeten.
Im Westen ist die Sprachgrenze die, die gerecht ist und Ruhe verspricht.
15. Polen und Tchecho-Slowakei werden vollkommen frei, ihre politische und wirtschaftliche Zukunft so zu gestalten, wie ihre Interessen liegen.
16. Deutschland wünscht, dass Finnland bestehen bleibt und ist bereit, dafür ebenso zu kämpfen, wie für die polnische Ostgrenze.
17. Denn westlich dieser Grenze muss sich die europäische Interessen- und Kulturgemeinschaft bilden, unter deren Mitgliedern es nie wieder Krieg geben darf. Wie Russland sich dazu stellt, hängt von Verhandlungen ab.

17. Erster Schritt in Europa ist eine europäische Wirtschaftsunion mit ständigem Wirtschaftsrat und klaren praktischen Zielen. (Verkehr, Recht, Währung, Zölle u.s.w.)
Im Rahmen dieser Union möge ein europäisches Wiederaufbauwerk errichtet werden, in dem Deutschland alle Kräfte selbstlos, aber nach vernünftigen wirtschaftlichen Gesichtspunkten einsetzen wird.
18. Diese Union soll ein Gerichtswesen zur Entscheidung von Streiten aller Art und eine Polizei haben.
19. Deutschland tritt einem regionalen gegliederten Weltbund bei, dessen Ziele klar und praktisch sind und der ein Schlichtungsverfahren einrichtet. Hauptaufgabe ist die Errichtung einer Welt-Währungs-Bank.
20. Deutschlands Finanzlage erfordert grösste Abrüstung. Das mögliche Mass richtet sich nach dem Verhältnis Europas zu Russland und nach der Lage im fernen Osten, in dem gemeinsame europäische Interessen auf dem Spiele stehen. Auf Seerüstung wird verzichtet. Deutschland ist bereit, die Luftwaffe zu internationalisieren.
21. Die deutsche Wirtschaftspolitik wird gegen *jede* Autarkie, gegen jede Staatsplanwirtschaft auf Freiheit des Individuums, auf privaten Unternehmungsgeist, auf freien Wettbewerb und Leistung gerichtet sein. Für eine Uebergangszeit müssen Kontrollen über Preise, Löhne, und Waren weitergehen. Der Staat soll nur für Recht, Anstand und sociale Gerechtigkeit, sowie für gesunde Finanzen sorgen. Das ist der Hauptbeitrag, den er zum Glücke der Menschen leisten kann. Viel wird er den religiösen Gemeinschaften überlassen müssen.
Die Nationalisierung der Bodenschätze wird erfolgen. Die Art ihrer besten Durchführung wird geprüft.
22. Der beste Beitrag zur Stabilisierung der Währungen und zur Wiederherstellung des Gütertauses in der Welt ist die Ordnung des öffentlichen Budgets. Sie zwingt zu grösster Abrüstung.
23. Die deutsche Socialpolitik wird auf Zusammenarbeit mit anderen Völkern grössten Wert legen. Sie wird Kranken-, Invaliden-, Alters-, Unfall-Versicherung fortsetzen. Aber die gewerkschaftlich zusammengefassten Arbeiter werden diese Einrichtungen selbst verwalten, Mitglieder in die Wirtschaftskammer entsenden und in den Betrieben ebenso unterrichtet werden wie Aufsichtsräte. Dazu ist erforderlich, die wirtschaftliche Bildung zu heben.
Die Arbeiter werden wirtschaftliche Unternehmungen genossenschaftlich auf der Grundlage des Wettbewerbes betreiben können.
24. Die Arbeitslosigkeit wird nicht mit künstlichen Krediten bekämpft werden; die zerrütten die Finanzen. Soweit Unterstützungen notwendig sind, werden sie so finanziert werden, dass die Verantwortung gehoben und der Wille zur Arbeit und zu richtigen Massnahmen gestärkt wird.

25. Die Sozialpolitik wird nicht dazu führen dürfen, die Verantwortung der Eltern und Familien, der Einzelnen für sein Geschick zu vermindern. Der Gegenteil tut not. Hierfür ist die Heiligkeit der Ehre und die Reinheit des Familienlebens unerlässliche Grundlage.
26. Die Erziehung wird wieder auf umfassende allgemeine Bildung und Stärkung der religiösen Kräfte gerichtet sein, ohne die edle Menschlichkeit nicht möglich ist.

Dies ist der Plan. Die zu seiner Durchführung fähigen Menschen besitzt Deutschland zur Genüge.

Aber gerade sie lehnen, die Selbstständigkeit aller anderen Völker achtend und wollend, die Einmischung anderer Völker in deutsche Fragen leidenschaftlich ab.

Wenn man also hört, dass Polen Ostpreussen und Teile Schlesiens verlangt, dass man Einfluss auf das deutsche Erziehungswesen nehmen, dass man im Deutschland tun will, was Deutsche selbst tun müssen und auch allein mit Erfolg tun können, dann muss man schwarz in die Zukunft Europas und der weissen Völker sehen. Denn sie kann nur auf ihren freien Bund, auf Selbstständigkeit und Achtung, nicht auf neue Entwürdigung gegründet werden.

Wir werden Hitler und seine Mitverbrecher allein zur Rechenschaft ziehen, weil sie unsere guten Namen befleckt haben. Aber wir werden dahinter unsere Selbstständigkeit verteidigen.

Brev från Jacob Wallenberg till Marcus Wallenberg av den 21 maj 1943. Brevet föreligger dels i manuskript, dels i två maskinutskrifter. Här återges kopia av den rättade version som sändes till Marcus Wallenberg.

Jag har haft långa intressanta samtal med vår väntade vän, som berört så många saker, att jag ej kan få in allt i ett brev. Han är ytterst ivrig på att Du skall gå till Churchill eller åtminstone till hans personlige sekreterare, som Du lär känna. Saken är den att generalerna vägra att handla utan vissa förhandsuttalanden. Det första rör avhållsamhet från militära åtgärder särskilt luftangrepp från de allierades sida /åtminstone västerut/ medan befrielseaktionen i Tyskland pågår /mera precist från den dag de erhålla kännedom att aktionen börjat och över de områden, som befriats eller anslutit sig/. De förbinda sig att under motsvarande tid inställa ubåtskriget så snart de fått makten. Jag har fattat honom så, att de önska ge befolkningen en känsla av att befrielse från Hitler även kommer att betyda fred, varigenom arbetet enormt underlättas. Det andra rör den besvärliga frågan om "unconditional surrender". Ingen militär vill påtaga sig ansvaret och störta Hitler för att sedan omedelbart själv kapitulera. De anse sig ej kunna gå in på detta villkor. Jag har framhållit att Ch. svårigen binder sig i en fråga som så intimt rör vapenstilleståndsförhandlingen. Jag tror de äro villiga att som villkor för vapenstillestånd gå med på utrymmande av alla besatta

områden, åtminstone till Polens ostgräns. Om de allierade absolut håller på ”unconditional surrender”, anse de att det är fairt att klart besked lämnas härom. Hitler må då bli den som tvingas härtill och helt få bära skulden.

Man räknar med att praktiskt taget hela befolkningen ansluter sig till rörelsen. Representanter för arbetarna trycka hårt på men äro hjälplösa utan militärernas medverkan. Visst motstånd på enskilda ställen kommer att göras men mycket militär anses ej behövas för att besegra detsamma och den står till förfogande under ovannämnda förutsättning.

Den nya regering som bildas skall starkt stödja sig på fackföreningsfolk. Efter befrielseverkets genomförande, vilket beräknas ske på kort tid, skall praktiskt taget inga militärer ingå däri. Namn lämpar sig ej för brev men jag tror att en del äro kända i England. Vår vän känner Churchill och har intet emot att hans namn nämnes till honom personligen, men givetvis får det ej komma ut. Brüning är den som naturligtvis bäst känner personer och förhållanden i Tyskland. Vår vän hoppas att B. om något inträffar snarast blir konsulterad. Vår väns och hans medarbetares principiella inställning till gränsfrågor och dylikt är att de lösas så att i framtiden internationella tvister och irritationer skola så vitt det står i mänsklig makt förebyggas och en säker grund skapas för en varaktig fred. Polen skall givetvis återupprättas. Beträffande dess västra gräns tänka de sig därvid lösning av korridorfrågan och vissa regleringar i Oberschlesien. Tyskland är berett till och önskar europeiskt samarbete, politiskt och ekonomiskt. Frågor såsom internationel bank, valutor, clearing, budgetbalansering, socialpolitik lösas efter moderna principer, som äro eller bliva erkända av de anglosachsiska länderna.

Krigsförbrytarna skola bestraffas av Tyskland självt, som hoppas återvinna en del av sitt förlorade internationella anseende genom det sätt på vilket denna sak kommer att skötas.

Efter internationell överenskommelse skall återuppbyggnadsarbetet i Europa företagas. Tyskland är berett att oegennyttigt insätta alla sina krafter efter förnuftiga ekonomiska linjer.

Avrustning /redan av ekonomiska skäl/ så långt som förhållandena mellan västeuropa och Ryssland gör det möjligt. Praktiskt taget inga tyska krav på flottrustning. Internationalisering av flygvapnet.

Vår vän är av den åsikten, att den ojämförligt lyckligaste avvecklingen av det nuvarande tillståndet i Europa sker genom att anvarskännande tyskar själva befria sitt land från det rådande våldssystemet.

Han avvisar förebråelsen att tyska folket motståndslöst funnit sig i den förskräckliga Hitler regimen i det han påvisar att tusentals människor avrättats och långt över 100.000 finnas i koncentrationsläger. Svårigheterna gentemot en myndighet som behärskar press, radio, polis och alla makt- och propagandamedel äro enorma, och han hoppas därför att stöd i den härmed begärda formen ej förvägras.

Jag är fullt medveten om att det har sina sidor att framföra en sådan här förfrågan. Men kan man vägra ur rent mänsklig synpunkt, då man betänker huru många oskyldiga människor som kunna sparas? Argumentet att barn och barnbarn har nytta av att detta krig utkämpas till sina yttersta konsekvenser är knappast hållbart; vilken människa kan överblicka konsekvenserna? Det rent motsatta är precis lika möjligt. Illvilliga personer kunna utmåla oss som ombud för tyskarna som endast vill rädda dem från en säker undergång. Jag anser icke att detta är riktigt. Den enda som med fog kan förebrå oss att vi handla emot hans intressen är den nuvarande tyska regeringen. Mitt namn bör därför behandlas med största diskretion, fast jag förstår att det måste nämnas för Ch. om Du kommer så långt. Vi taga icke någon ställning till frågan, vi lämna en upplysning om Du så vill. Vi varken kunna eller ha för avsikt att försöka påverka deras beslut. Jag tycker man är skyldig att lämna denna underrättelse, som är nog så intressant och viktig. Jag har naturligtvis hört mer detaljer än jag här kunnat skriva och är beredd om intresse finns att vara utförligare till någon Ch:s förtroendeman här eller på annat sätt.

Naturligtvis kan jag på intet sätt garantera att generalerna handla även om de få de önskade uttalandena ej heller att de komma att ha framgång. Man har rätt att vara skeptisk, så länge som saken varit på tal. Men vår vän är intensiv. Du känner min tidigare uppfattning att frågor ej tjänar något till emedan de ej kunna besvaras. Han skulle själv vilja handla därefter men kan ej förmå sina medhjälpare.

Ingen i Sverige utom en – Du kan nog gissa vem – och den som utskrivit brevet, ha hört ett ord om saken. [En tidigare version har lydelsen: Jag har i denna sak konfererat med E.B. /Erik Boheman/ som privatperson. Ingen i Sverige utom han, jag och A.v.S. /Anna von Sydow/ som utskrivit brevet, har hört ett ord om saken.] Vi lämna eventuellt en engelsk person vissa upplysningar och stå om så önskas till förfogande för att lämna vissa upplysningar till en tysk. Förutsättning är att det sker på sätt att ingen, inclusive oss, blottställes. Detta är ingen förhandling.

Det är, om det kommer därefter, en betydande skillnad om upplysningen till min vän är ett blankt nej eller om den innebär att ingen upplysning kan lämnas. Jag kan tänka mig att denna skillnad skulle kunna betyda en del.

Vill Du noggrannt tänka över detta. Om Du beslutar Dig för att göra något är det kanske dock bäst att vänta tills Ch. kommer hem.

Marcus Wallenberg's handskrivna noteringar från möte med Desmond Morton.

London juni 1943.

Memo.

D.M. förklarade att W.C. ej hyste en uppfattning angående krigets förande som kunde betraktas som under alla omständigheter oförsonlig eller som kunde beskri-

vas som "to the bitter end". Krigsmålen voro klara. Det nazistiska Tyskland måste krossas. Och denna gång skulle man ej stanna vid gränsen utan besätta Tyskland. Dock ville DM påpeka att W.C. alltid varit försiktig i sina uttalanden rörande Tyskland och icke offentligt eller på annat sätt satt likhetstecken mellan nazisterna och det tyska folket. Tyvärr hade ej Eden och ej heller Roosevelt varit lika återhållsamma. Däremot hade Stalin varit mycket tydlig i markerandet mellan Hitler-Tyskland och tyskar i övrigt och t.o.m. gått så långt att han i de ryska kommunikéerna på sista tiden beskrivit tyska soldater som hitleriter. För W.C. stode målsättningen att med rötterna upprycka nazisternas gangstervälde som hade lett världen in i detta krig och bringat förstörelse, förtryck och laglöshet över stora delar av Europa och satt hela världen i gungning. Ingen framtida säkerhet i förhållandet länderna emellan och därmed ingen grund för världens återuppbyggande och för folkens ekonomiska och sociala trygghet kunde finnas så länge som det nazistiska systemet härskade och möjligheterna för dess återuppståndelse förefunnes. Det vore därför omöjligt att fatta ställning till frågor framställda av ev. tyska revolutionsmakarkandidater vad den allierade inställningen skulle bli mot ett Tyskland rensat från Hitler och hans "gang" av en rörelse under ledning av generaler, ämbetsmän, industrifolk och fackföreningsfolk. Man finge "wait and see". Den revolutionära rörelsen finge genom sina resultat på olika områden visa världen att den avskrivit våld och laglöshet som maktmedel och nazismen som religion och skola, i vars anda den tyska ungdomen uppfostrades. Att tänka sig att från allierat ansvarigt håll i förväg någon välsignelse eller något godkännande skulle ges till någon som helst riktning av anti-Hitlerianska, anti-nazistiska element vore otänkbart, liksom att till dem därifrån någon utfästelse skulle lämnas att om revolutionen lyckades villkoret om "unconditional surrender" skulle bli eliminerat från de allierades krav. D.M. kom härvid in på förhören med de tillfångatagna tyska generalerna, som praktiskt taget alla voro anti-nazister dock av olika styrka och kulör men visade sig trogna till den tyska arméns hederscode, som tydligen innefattade avståndstagande till varje deltagande i försök att undanröja den nuvarande regimen.

Däremot lämnades av de mera intensiva nazisthatarna upplysningar om fruktansvärda ohyggligheter som begåtts av SS-trupper mot den ryska befolkningen och som väckt avsky och avsmak för att icke säga skam att vara tysk. Enligt upplysning skulle uttagningen till SS ske genom metodisk utgallring av sjukliga element. Inför en rad ungdomar skulle en SS provokatör berätta perversa, sadistiska och grymma historier under det att ansiktsuttrycken på ungdomarna noggrannt studerades. Somliga visade avsky eller avsmak, andra likgiltighet; på vissa anleten avspeglade sig intresse, ögonen lyste och t.o.m. ett belåtet leende lekte kring läpparna. Dessa senare blevo uttagna. Från dessa led rekryterades det fruktade SS, polistrupperna, koncentrationslägrens djävlar och de besatta områdenas plågoandar och bödlar. Ett system som till verktyg har en dylik organisation är en fara ej blott för sitt eget land utan för civilisationen och freden. Ungdom skolad under en dylik regim är ävenledes en fara.

Hur komma de nya herrarna i Tyskland att ställa sig till utrotandet av dessa våldiga element? Utan tvekan, fortsatte DM, vore det för Tyskland, för de allierade och för världens framtid bäst om Tyskland självt rensade upp i eget hus och ställde de skyldiga till ansvar. De allierades inställning berodde i hög grad på hur upprensingsarbetet sköttes och efter vilka linjer som det nya tyska statsskicket konstituerades och det eckliastiska arbetet lades. På allierat håll hade man alldeles klart för sig olägenheterna och riskerna av att utlandet ställde de tyska skyldiga till ansvar. Huruvida sedan en revolution fått tillfälle att visa under en period av 3 eller 6 månader – allt beroende på hur snabbt och genomgripande omläggningen kunnat ske – att ett demokratiskt statsskick, ordnat rättsväsende, nya skolreformer, religions- och yttrandefrihet införts förutsättningar därefter skapats för en uppgörelse mellan de krigförande som ej innebar Tysklands acceptering av ”unconditional surrender” vore givetvis vanskligt att säga. D.M. visste, att WC skulle kunna i och för sig, om den nya tyska regimen ingåve honom förtroende, vara med om en dylik linje. Labour och Vansittartismen voro motståndare. Om samtidigt med det inre reformarbetet man på tyskt håll förklarade sin fredsvilja, sin beredvillighet att utrymma de besatta områdena, att inställa u-båtskriget, att införa lokal civil och inhemsk förvaltning i de ockuperade områdena, att biträda en internationell fredsorganisation, att avrusta sånär som på ett defensivt system och att iakttaga en defensiv attitude under kriget, så trodde D.M. att public opinion både i UK och USA skulle snart svänga till förmån för en uppgörelse. Härtill bidrog förvisso inställningen hos de ledande mot Ryssland, vars avsikter och politik följdes med stort men camouflerat misstroende. På min definitiva fråga om D.M. ansåg en uppgörelsefred utan ”unconditional surrender” omöjlig svarade han kategoriskt nej. W.C. ville ej i onödan förlänga kriget för krigets skull. Nazismens utrotande vore huvudsaken jämte skapandet av garantier för bevarad framtida fred. Jämväl förklarade DM emfatiskt på min fråga att bombning mot revolutionerande orter skulle inställas om endast vederbörlig trovärdig upplysning om förhållandet komme dem tillhanda. D.M. sade att han behövde ej konsultera W.C. ytterligare på dessa punkter. De voro säkra.

Han insåg betydelsen att söka spara mänskligheten ytterliga lidanden. Då jag för honom förklarade att sannolikt kunde man ej förvänta att på så lösa uttalanden de tyska generalerna, som voro patrioter, skulle medverka till Hitlerregimens avskaffande, som i och för sig dock vore ett riskabelt företag, för dem själva såväl som för Tyskland med ett ev. inbördeskrig som följd, eller om de lyckades med ett ev. acceptering av ”unconditional surrender” som villkor, sade D.M. att starkare uttalanden skulle nog ej under några omständigheter kunna erhållas. Då han medgav, att det dock jämväl vore ett allierat intresse att en revolt oavsett resultatet gjordes i Tyskland kunde han tänka sig den möjligheten att själv begiva sig till Sthlm för ett sammanträffande med vederbörande tysk och då till denne upprepa vad han till mig sagt. D.M. bad att få understryka att han ej kunde ingå på några som helst förhandlingar utan det vore endast ett informatoriskt samtal om hur man ställde sig på högsta ort

till de berörda frågekomplexen.

Under samtalets gång framkom den upplysningen att man 1941 hade haft liknande förfrågningar från tyskt generalshäll. Det faktum att på flera håll och rätt så betydande håll omstörtningssplaner hystes mot en regim med världens förnämligaste polis och Gestapoinstrument utan upptäckt vore enligt DM:s uppfattning ett talande bevis för uppsåtets allvar och ledningens skicklighet. D.M. skulle fundera över frågan och ev. skulle jag innan min avresa återkomma. Vid försök till kontakt motogs jag ej. Dagen var en lördag och min avresedag och förevändningen p.m.skrivande för WC innan tidig ”catch a train from Liverpool Street Station at 12.45.”

Handskrivna noteringar av Jacob Wallenberg från möte i Berlin.

Sammanträffande med Dr. i Berlin den 12 aug. 1943. 1 timmes samtal i Kaiserhofs hall och senare lunch på hotel Hospitz.

Läget i Tyskland har utvecklats så att numera generaler såväl i öster som i väster är villiga att söka bryta nazismen. De anse att detta kan ske utan mycken blodsutgjutelse därför att större delen av S.S och polisen kommer att göra gemensam sak med den nya regimen. Även generalstabschefen Jaitzler går sannolikt emot Hitler. Han har haft så mkt svårigheter med honom. Däremot äro sådana män som Manstein Rommel & Rundstedt icke pålitliga. Om kuppen lyckas blev gen. Beck överbefälhavare och sannolikt tills regering hinner bildas riksföreståndare. Den nya regeringen blir ganska stor ty det är önskvärt att samtliga delar av landet bli representerade särskilt blir den sydtyska rep. relativt stark, ty det är nödvändigt för sammanhållningen att Preussen ej dominerar. Dessutom skall byråkrati näringsliv arbetarrörelse & militär representeras. Den nya regeringen önskar så snart som möjligt upptaga kontakt med Engl. USA ha för avsikt att omedelbart t. Stockholm skicka lämplig representant i förhoppning om att denne där kan sammanträffande med engelsk representant Som ev. tysk repr. nämndes en Hr Schlabbrendorff som enl. uppgift är personlig bekant med framstående engelsmän bl.a. Churchill.

Denna kontakt avser dels att förbereda kommande förhandlingar dels erhålla råd ang den politik som bör föras för uppnående av målen d.v.s. krigets upphörande och fred.

Den nya regering avser att omedelbart meddela att den önskar avsluta kriget och att den därför har för avsikt att så möjligt – ur militär synpunkt – utrymma alla besatta områden. Den har för avsikt att ställa den nazistiska regimen representanter till ansvar för de våldshandlingar som den gjorde sig skyldiga till inför ordinarie domstol och med stränghet skipa den rättvisa som är nödvändig.

Lag och rätt och att demokratiskt styrelsesätt skall återinföras. Gränser skola fastställas på ett rättvist sätt och så att en varaktig fred så långt det ligger i mänsklig makt tryggas.

Han hoppas att genom att Tyskl på detta sätt visa sina goda avsikter att även de andra länderna skola anse det rimligt och fördelaktigt att inlåta sig på förhandlingar utan att avkräva den tyska militären kapitulation och utan att belasta det tyska folket med fientlig ockupation. Han önskade av mig att jag skall vara behjälplig med att få kontakt med engelsmännen ev. amerikan. efter en regimförändring.

Han uttryckte en förhoppning om att Berlin skulle skonas från bombanfall ity att skingrande av alla därstädes belägna departement försvarar genomförandet av en regimförändring. Även Leipzig och Stuttgart vore ur denna synpunkt av viss vikt.

Det militära läget för dagen var någorlunda tillfredsställande på ostfronten dock skulle sannolikt någon ytterligare reträttrörelse vara nödvändigt, vartill generalerna även fått tillstånd av Führern. Emellertid hade han borttagit vissa reserver för att skicka desamma till Italien men den ryska trycket hade varit så stort att ett par divisioner som varit på väg t. Italien fått vända om. Führern hade bestämt att Po linjen skall hållas och ditbeordrat trupper. Generalerna synas ej vara övertygade om visheten av detta beslut.

Ett kupp försök kommer sannolikt att göras före d. 15 sept.

Jag meddelade honom att enl. uppgift att Morton skulle luftbombardemang komma att inställas på områden som befriats från naz. så snart tillförlitliga meddelanden erhållits. Jag meddelade att ett tyskt moterbjudande att inställa ubåtskriget ej idag betydde detsamma som för sex månader sedan.

Handskrivet utkast till brev från Marcus Wallenberg till Desmond Morton.

Aug 13th 1943

Dear Desmond,
London.

In case our last subject of conversation still interests you I would be able to give you some fresh and urgent news as your views have been made known to the interested party. Please reply soonest if you care, assuring me as well that my message can reach you safely without any interception of any kind.

Sincerely yours
Marc

Handskrivet brev från Victor Mallet till Marcus Wallenberg.

British Legation,
Stockholm.

Aug 25. 1943.

My dear Marc,

I have been asked to let you know that Desmond Morton thanks you for your letter, which reached him 8 days after despatch.

GERT NYLANDER

I hope you're having a good holiday & will be ready for some tennis next week
Yours ever
Victor

Handskrivet utkast till brev från Marcus Wallenberg till Desmond Morton. Odat-
terat, torde dock avse 6 september 1943.

Blasieholmstorg 11
Stockholm
Tel. 20 51 50

Dear Desmond,

Encouraged by your acknowledgement of my message as meaning some interest in further news I shall give you some indication of how the wind blows although much has happened since we saw each other and also since my last news. Firstly I believe your way of looking at possible coming events and your likely reaction on such occasion is known by the prospective candidates and fully appreciated by them. There is no more any question of asking any advance expression from you.

The interested parties have come very far in their preparations and in the former half of last month the intention was to have it happen before Sept 15th. Since our information, however, H has been appointed Minister, presumably to give him more powers on the inner front and possibly as a countermeasure against the preparations of the candidates. Outlines over procedure and names in organisation has been furnished, showing vastness and scope of plans.

Once the plan is carried through it is their desire to establish some unofficial contact with you, not for the purpose of initiating or conducting any negotiations but solely to be able to give you information of their intentions and plans for the future and also with a hope to receive some impulses from your side as to opportune and adequate measures to reach an end to this war. [I believe that the overwhelming majority of their people and whom these candidates represent have as burning a desire as any of you to restore the fullest democracy, order, and justice in their country and to peacefully pursue a positiv international collaboration in all vital and important fields.] Such personal contact could be arranged on neutral territory and their representative would be personal acquaintance of W.C.

At time of information a hope was expressed of saving Berlin in the first place and Leipzig in the second from bombing as this would have facilitated the successful realization of their plans, as a scattering about of the administration favours any possible resistance. But of course that is past history.

Brev från Victor Mallet till Marcus Wallenberg.

British Legation,
Stockholm.
25th September, 1943.

My dear Marc,

I have had a message from Harry asking me to let you know that "Desmond has received your letter of September 6th and wishes you to know that he fully understands it".

Hope to see you soon.

Yours ever,

Victor

Bankdirektören Marcus Wallenberg
Blasieholmstorg 11
Stockholm.

Handskrivet brev från Charles Hambro till Marcus Wallenberg.

Great Western Railway
Board Room
Paddington Sta.
29.9.43.

My dear Marc,

Harry showed me your letter to him about telephones in the South and I suggested that you should put your offer of help through the Swedish Minister here. If I went into battle for you about this we should both become suspect as interested parties, whereas if Prytz puts up a helpful proposal it must be listened to. If Prytz keeps in touch with me I can of course put a word in behind the scenes once he has started the ball rolling.

Now I have a much more important message to give you –

You will recollect that when you were last here you spoke to someone in high circles about certain plans of some of the professional warriors in a neighbouring country unfriendly to mine. Following this conversation you wrote a letter.

You should (or more likely your contact should) reply to their officers to the effect that they should certainly go on with their plans and take the action they contemplate.

Action will be construed as an act of good faith and proof that they are serious people with standing and influence in their country.

No undertaking of any kind can be given or expected.

GERT NYLANDER

No one must know that you and I are in touch on this matter and above all *no one* at HM Legation.

From now on you will send all communications in regard to this matter to me by the same route as you receive this letter.

The bearer of it knows nothing and must know nothing. He has instructions to receive & transmit your letters. If the event contemplated really happened it may be possible for someone (perhaps myself) to come and see you.

If there is any further information which you think I should know in regard to this subject please let me have it.

Please forget that you have communicated to anyone but me about this matter.

Good luck to you.

(Probably wise to destroy these pages)

Anis is here & very well except for a rash of a childish kind probably due to a change of diet & the fact that she is "of an age" Nothing to worry about, no fever, she is up & about everywhere.

We are now back in our old home at 9 Princes Gate thank goodness & living like human beings again. with a cook.

I do congratulate you on the result of the negotiation with Jerry V.

Everyone here very pleased and I believe in the long run Sweden will benefit greatly for taking the line she has done.

I was delighted with your optimism about the war. I agree with you

All best regards to Madame & a hundred messages to the "poiken"

Yours ever

Charles. Hambro.

Handskrivet brev från Charles Hambro till Marcus Wallenberg.

19.10.43

Great Western Railway,

Board Room,

Paddington Station, W.2.

My dear Marc.

Just a line to tell you Anis is now quite recoved from her skin trouble about which I wrote in my last letter. She has gone back to school. I also thought you might like to know that the other information and guidance which I gave you in connection with your enquiries was approved by more important people than I before I passed it to you. It was not the production of my own sweet imagination.

Just had a wonderful 8 days holiday with Anis & Doie at Hedgend. Lovely weather and plenty of pheasants & partridges to shoot. First real holiday I have had for about 3 years. Wish you had been there to help as I wanted another gun very

badly.

I am lunching with Mike Wheeler & John Batt tomorrow so may hear some news of you & Sweden. I would love an excuse to come & see you!!

My best regards to herself.

Yours

Charles.

Brev från Carl Goerdeler till Jacob Wallenberg. Maskinskrift.

8.11.44.

Verehrter Herr Wallenberg,

- 1) Meine ganze Familie, unschuldig und unwissend, Frau und Kinder, Brüder und deren Kinder, Enkel, ist seit 3 Monaten in Haft (Sippenhaft).

Ich bitte Sie und Herrn Dr. Lickfett, sich meiner Frau und meiner 4 Kinder anzunehmen. Ihren Aufenthalt kann das Reichssicherheitshauptamt Berlin SW 11, Prinz Albrechtstr. 8 angeben. 2 Söhne sind Soldaten. Da mir mein ganzes Vermögen, auch Wäsche und Anzüge, genommen ist ebenso jedes Einkommen, stehen meine Frau und meine Kinder vollkommen mittellos da. Später wird Bosch einspringen.

Ich bitte zu prüfen, ob Sie nicht meine ganze Familie nach Schweden nehmen können, bis die Verhältnisse sich geklärt haben. Dann müssten auch meine beiden Söhne [sic!] mitgenommen werden, die Soldaten sind und deren Stellung zur Zeit ohnehin sehr schwierig ist. Die deutsche Regierung wird mit sich reden lassen, wenn ihr Schweden eine Kompensation durch Austausch mit Offizieren anbietet, die in Schweden interniert oder in England kriegsgefangen sind, und wenn Schweden sich verpflichtet, dass meine Familie sich jeder politischen Tätigkeit enthält. Meine Familie wird alle Arbeit übernehmen, die man von ihr verlangt. Ich bitte Ihre und die englische Regierung sowie Seine Kgl. Hoheit Ihren Kronprinzen herzlich, dass im Interesse der Menschlichkeit alles versucht wird, um meiner unglücklichen Familie [sic!] zu helfen.

- 2) Bei dem Verlag Reclam in Leipzig liegt das Manuskript einer von mir verfassten "Wirtschaftsfibel". Sie legt in volkstümlicher Fassung mit Bildern die ehernen Gesetze dar, die die Wirtschaft beherrschen. Ich habe festgestellt, dass die jungen Arbeiter sie vollkommen verstehen. Halten Sie mich nicht für überheblich. Diese Fibel, in der ich alle meine Erfahrungen zusammengefasst, ist geeignet, die vielen wirtschaftlichen Irrlehren zu entthronen, die in den letzten Jahrzehnten die Köpfe (selbst Lord Keynes) verwirren und ins wirtschaftliche sociale und politische Elend zu stürzen im Begriffe sind. Reclam

(Direktor Müller) wird das Buch sofort nach Kriegsschluss drücken. Wenn das in Deutschland nicht möglich, bitte ich Sie – Reclam hat in Stockholm Geschäftsverbindungen – das Manuskript nach Schweden zu schaffen und dort zu drucken. Es müsste in *alle* Sprachen übersetzt werden. Dann besteht Aussicht, dass die Welt wieder gesund denken lernt. Ihr grosser Landsmann Kassel wird das bestätigen. Ich bitte Sie herzlich, Ihre Tatkraft daran zu setzen. Der Erlös soll meiner Frau zufließen oder meinen ältesten lebenden Nachkommen; sie werden Ihnen und Dr. Lickfett Ihre für meine Familie gemachten Auslagen ersetzen, soweit es nicht Bosch tut.

- 3) Es ist höchste Zeit, dass der Krieg beendet wird. Die wertvollen europäischen Völker verbluten sonst, die Trümmer werden grösser als die Möglichkeiten des Wiederaufbaus, die Staatsschulden wachsen ins Phantastische. Der lachende Dritte wird der russische Bolschewismus. *Dem muss und kann ein Ende bereitet werden.* Das kann nur geschehen, wenn unser Plan verwirklicht wird. England, U.S.A. und Deutschland müssen sich versöhnen. Da England auf den Sturz des Nati[o]nalsozialismus nicht rechnen kann, muss es mit dem jetzigen Deutschland Waffenstillstand schliessen. Der Kampf gegen dem Nationalsozialismus kostet ihm sonst seine ganze Zukunft; Russland steht in Skandinavien, auf dem Balkan, an den Dardanellen, vor Persien, vor Indien und hat, sich später mit Japan vereinend, den Schlüssel in Ostasien in der Hand!! *So und nicht anders ist es.* Europa nähert sich schnell einem Zustand, in dem es unfähig wird, den U.S.A., dem Empire und Südamerika die überschüssigen Rohstoffe und Ernten abzunehmen. *Die allgemeine Katastrophe ist bei Fortsetzung des Krieges unvermeidbar.*

Also muss England den National-Sozialismus dulden; dann kann es auch die polnische Frage lösen. *Ich habe den Europa rettenden, England und U.S.A. befriedigenden Friedensplan fertig.* Ich weiss, dass die Nazis, die unter meinem im Gefängnis ausgeübten Einfluss das Kriegsziel bereits begrenzt haben, mitmachen würden, die notwendigen inneren Reformen in Deutschland folgen automatisch, wenn meine Freunde und ich am Leben bleiben. Da wir zum Tode verurteilt sind, *muss schnell gehandelt werden.*

Da weder England noch Deutschland das erste Wort sprechen können, muss Schweden es tun. Schweden ist dazu berufen, weil es selbst von Russland bedroht ist. Zunächst muss alles hinter den Kulissen, Russland verborgen, vorbereitet werden. Ich beschwöre *Sie, sofort die Initiative zu ergreifen.*

Als erstes muss Ihre Regierung der deutschen mitteilen, dass sie unter zwei Bedingungen die Initiative ergreifen würden:

1. Absolutes Schweigen.
2. Meine und meiner Freunde Begnadigung, weil diese und unsere Mitwirkung in England und U.S.A. unentbehrlich ist. (Es handelt sich um Schacht, Popitz, Schulenburg, Halder, Bismarck, führende deutsche Sozialdemokraten, Katholiken

und mich). Die Nat.Soz. we[r]den, wenn Ihre Regierung fest bleibt, darauf eingehen, und Schweden rette Europa, die Welt, die Menschlichkeit und die Kultur. Retten Sie, aber sofort! Ich rate Ihnen mit dem Papst und Dr. Gisevius in Zürich Verbindung zu nehmen. Er is mein deutscher Freund und Freund des Vertrauensmann von Roosevelt in Bern. Seine Adresse ist diesem und der Schweizer Fremdenpolizei bekannt. Machen Sie ihn mit meinem plan bekannt, er wird Sie vorzüglich unterstützen. Ebenso mein Freund, der diesen Brief Ihrem Gesandten in Berlin bringt. Alles steht auf dem Spiel, auch die zukunfft Ihres Vaterlandes. Alles ist zu retten, wenn Sie meine Bitte erfüllen, sonst alles verloren.

Haben Sie Dank! Gott segne Sie!

Ihr G o e r d e l e r.

Handskrivet brev av Carl Goerdeler.

24.12.44

Euer Exzellenz

nahe ich mich als ein zum Tode Verurteilter mit gewichtigen Bitten:

Mit dem Attentate vom 20.7. habe ich nichts, mit dem Versuche, die Welt von der Geissel dieses Krieges zu befreien, Alles zu tun. Herr Jacob Wallenberg, dem ich seit 10 Jahren nahe stehe, Enskilda Banken Stockholm, kann Ihnen Näherer erzählen.

Zunächst liegt mir daran, dass die Mitteilungen, die ich Euer Exzellenz zugehen lasse oder liess, so schnell wie möglich und sicher an J. Wallenberg gelangen. Denn es ist höchste Zeit, dass der Krieg beendet wird; sonst ist Europa verloren.

Ich habe meine in der ganzen Welt gesammelten Erfahrungen in den letzten 4 Monaten der Haft bei der Gestapo gewaltig erweitert. Das deutsche Volk wird in raffinierter Weise von der Aussenwelt abgesperrt und so satanisch unterrichtet, die Partei erhält ihre Macht durch gut bezahlte, bestens verpflegte, schwer bewaffnete Kräfte so lückenlos aufrecht, dass irgend ein Erwachen und Erheben im Innern ausgeschlossen ist. Ich will Ihnen ein Beispiel nennen. Das Volk wird zwar täglich über die Absichten der Gegner unterrichtet, Deutschland zu vernichten; aber über den Grund dieser Hasser, die erbarmungslose Hinmordung der Juden, selbst der Kinder, die zahlreichen Untaten in den besetzten Gebieten, die Unterdrückung der Freiheit mit Quisling und Muessert [Neurath?] erfährt das Volk nichts. So hat die Partei erreicht, dass das deutsche Volk sich von aussen verfolgt wähnt und der jetzigen Führung folgt, nur dumpf fühlend, dass etwas nicht in Ordnung ist.

Und doch kann das Volk sein Wesen nicht verleugnen. Ich höre und spreche hier viel Beamte der Gestapo. Alle sehnen das Ende des Krieges herbei; 2/3 sind voll böser Ahnungen; 1/3 sieht vollkommen klar und ist erbittert, dass es dieser höllischen Maschine machtlos ausgeliefert ist. Steht es bei der Gestapo so, so kann man sagen, dass mehr als die Hälfte des Volkes verbittert und enttäuscht ist, aber insbe-

sonders nach dem 20.7. schweigt, duldet und opfert, ohne etwas zu wagen.

Euer Exzellenz wollen daraus folgendes schliessen:

1. Jede Möglichkeit, innere Kräfte des anständigen deutschen Volkes gegen Wahnsinn und Verlogenheit mobil zu machen, ist erloschen, wenn es nicht gelingt, die seit dem 20.7. Inhaftierten und Verurteilten zu retten. Diese (Schacht, Minister Popitz, Dr. Löser, Generalober[s]t Halder, Generaloberst Fromm, General Thomas, Herbert Göring, der Vetter des Marschalls, Pfarrer Bonhöfer, Pfarrer Rasmussen, ich u.A.) haben noch die Möglichkeit, im rechten Moment so zu wirken, dass die Entwirrung erleichtert wird. Diese Rettung ist aber auch notwendig, damit Deutschland noch eine Europa rettende aussenpolitische Lösung erzielen kann. Denn auf mich werden meine zahlreichen englischen und amerikanischen Freunde, Staatsmänner, Politiker und Wirtschaftler, hören und einige auch noch auf Schacht, auf Popitz, Halder u.A.

2. Der rettende Anstass kann nur von aussen erfolgen. Ich glaube die beiderseitigen Kräfte zu kennen. Da mein Volk durch die ihm mitgeteilten Aufteilungspläne aufs Äusserste gereizt ist, wirft es jetzt die letzten Reserven (16jährige und Frauen) in den Kampf; in 3 Monaten haben wir Hunger; hier hungern wir jetzt schon. Geht der Krieg weiter, so werden die Kriegführenden gegenseitig die letzten Menschenreserven aufreiben, die letzten Vermögenswerte zerstören oder verbrauchen, aber auch die letzten moralischen Kräfte. Hunger, Elend und Verzweiflung werden um sich greifen. Der einzige Nutzniesser ist dann der Bolschewismus. Deutschland, das wirtschaftlich noch bürgerlich ist, kann ihm dann nicht mehr entgegentreten. England hat jetzt schon Russland in seine wichtigsten Interessengebiete einmarschieren lassen müssen und nähert sich auch der materiellen Erschöpfung. USA haben in Ostasien alle Hände voll zu tun.

Ich sehe dann eine Katastrophe für ganz Europa voraus, der sich auch Ihr schönes blühendes Land nicht entziehen kann; es wird in sie hineingerissen. Daher verlangt das Interesse der europäischen Kulturwelt, dass dieser sinnlos gewordene Krieg sofort beendet wird. Auch das wahre Interesse der Anglo-Amerikaner und Deutschlands, sowie Schwedens und der Schweiz geht eindeutig in diese Richtung. Ja, Deutschland muss noch fähig bleiben, Russland aus Skandinavien und Finnland, aus den Baltenstaaten und Polen sowie aus dem Balkan zu vertreiben.

Diese Wendung der Dinge gilt es herbeizuführen, Euer Exzellenz. Sie allein ermöglicht es auch England, Polen wiederhergestellt zu sehen. Dass also England gern eine Schwenkung macht, erscheint mir sicher, die dauernden Übergriffe Russlands gegen ihm auch die taktische Handhabe.

Das Problem ist nur, sie zur Verhandlung mit der *nat.-sozialistischen Regierung* zu bringen. Dies ist nach meinen Darlegungen jetzt unerlässlich. Will England den Krieg bis zum Sturz des National-Sozialismus fortsetzen, so bezahlt es diesen Erfolg mit dem Verlust seiner Stellung in Asien an Russland. Ein solcher Selbstmord kann offenbar nicht Ziel der Politik sein.

Ich traue mir nun zu, meine englischen Freunde überzeugen zu können, dass sie auf diesen Sturz verzichten und ihn der Entwicklung überlassen.

Es kommt. Ich sehe überall Anzeichen dafür, dass der N.S. selbst umlernt. Die ungeheuerlichen Aufgaben der Zukunft (Wiederaufbau, gigantische Schulden) lassen sich auch nur noch mit Sachkunde und Erfahrung lösen.

Ich glaube, mich für eine mit dem Völkerrecht übereinstimmende deutsche Politik verbürgen zu können.

Nun aber bedarf eine solche allseitige Regsamkeit zur Beendigung des Krieges eines wirksamen Anstosses. Euer Exzellenz, dieser könnte nur von schwedischer Seite ausgehen. Ehe aber Se. Majestät, der schwedische König hervortritt, müssten Vorsondierungen erfolgen. Schon diese müssen aber zur Bedingung stellen, dass die deutsche Regierung eine Voll-Amnestie für den 20.7. ausspricht und mir, auch Schacht gestattet, mit einem schwedischen Vertrauensmann zu sprechen. Man kann eine solche Bedingung sehr gut mit dem Hinweis begründen, dass ohne Einschaltung solcher Männer und ohne entsprechende Haltung der deutschen Regierung an irgend eine Plattform mit England nicht zu denken sei. Denn Schacht und ich sind immerhin Repräsentanten des bürgerlichen Deutschland!

Im übrigen weiss ich, dass man hier *sofort daraufeinschwenken* würde; denn trotz aller grossen Worte würde man gern zum Schluss kommen. Euer Exzellenz, *die Rettung der letzten bürgerlichen Politiker Deutschlands ist also möglich*, ins besondere wenn Se. Majestät der König einen Wunsch mit entsprechender Andeutung seines Sinnes ausspricht oder aussprechen lässt. Zunächst aber genügt es, wenn Wallenberg um die Genehmigung ersucht, mich zu sprechen, um meine Meinung über die Lage zu hören. Er oder die Stelle, die es für ihn tun muss, wird keine Ablehnung erfahren, wenn sie andeuten, dass eine solche Besprechung dann vielleicht zu weiteren bedeutsamen Fühlungen mit Vertrauensleuten der Regierung führen koennte.

Mein Vorschlag ist ungewöhnlich, aber die Lage Europas erscheint mir so verzweifelt, dass alles gewagt werden muss, um sie zu retten. Euer Exzellenz werden den richtigen Weg wissen, auf dem die Begegnung Wallenbergs mit mir eingefädelt werden könnte. Die deutsche Regierung ist nicht empfindlich; war doch Hitler selbst wegen Hochverrats auf Festung und schwerer wäre ich auch nicht bestraft, wenn in Deutschland noch Recht herrschte; aber der Prozess vor dem Volksgericht war eine Farce.

Exzellenz, ich beschwöre Sie, Sich nicht zu versagen! Noch kann Europa, auch Ihr schönes Land gerettet werden, das ich so sehr liebe. Aber nur sehr wenige Deutsche geniessen in England und USA das erforderliche Vertrauen; leicht wird auch mir nicht werden, die Engländer und Amerikaner zu gewinnen. Aber da mein Plan alle Lebensinteressen befriedigt und die Gesundung der Welt auf bürgerlicher Grundlage ermöglicht, und da sie ihn kennen und grundsätzlich billigen, da es eine andere Rettung nicht gibt und man mich ruhig sprechen lassen wird, so werde ich

ein ruhiges Gespräch und in seinem Verlaufe auch mit Gottes Hilfe den Erfolg erreichen, namentlich wenn mir Ihr mir gut bekannter und von mir hoch verehrter Kronprinz etwas hilft.

Ich bitte Euer Exzellenz, Wallenberg zu unterrichten und zu grüssen; ich bitte ihn auch, sich meiner Familie in Leipzig anzunehmen, die z.Zt. in Sippenhaft (!) und schutzlos ist. Auch für sie, die vollkommen unschuldig mittelalterlich behandelt wird, würde eine blosser Erkundigung Se. Kgl. Hoheit des Kronprinzen Wunder wirken.

Wenn Euer Exzellenz meinen Vorschlag für nicht realisierbar halten, dann muss ich versuchen, einen Weg zu gehen, der mich und einen Begleiter in Euer Exzellenz Asylschutz führt. Auf diesen hoffe ich rechnen zu dürfen, nicht nur aus Gründen der Menschlichkeit, sondern auch weil ich dann den Versuch machen muss, von draussen auf beide Seiten zu wirken. Auch davor würde ich mich nicht scheuen, da ich immer die Erfahrung gemacht habe, dass es aus jeder Situation einen Ausweg gibt, wenn man ihn mit Fleiss und Gebet sucht. Hier aber, wo das Glück ganz Europas und ganzer Generationen auf dem Spiele steht, werde und darf ich das Äusserste nicht scheuen.

In ernster Stunde und mit ernstesten Bitten habe ich die Ehre zu sein Euer Exzellenz in vorzüglicher Hochachtung ergebener

Goerdeler

P.S. Ich bitte um vollkommene Verschwiegenheit; dieser Brief gelangt auf heimlichen Wege an Euer Exzellenz. Der Überbringer verdient jedes Vertrauen und ich empfehle ihn Herrn Wallenbergs künftiger Sorge, bis meine deutschen Freunde diese übernehmen können und werden.

Noter

1. Allen Welsh Dulles, *Germany's Underground*, New York 1947. Hans Rothfels, *Die deutsche Opposition gegen Hitler. Eine Würdigung*, Zürich 1994. Utgiven på engelska 1947. Gerhard Ritter, *Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung*, Stuttgart 1984. Första upplagan 1954.
2. Joachim Fest, *Staatsstreich. Der lange Weg zum 20. Juli*, Berlin 1994, Taschenbuchausgabe 1997. Engelsk upplaga *Plotting Hitler's Death. The Story of the German Resistance*, New York 1996. Den engelska upplagan har använts här. Ines Reich, *Carl Friedrich Goerdeler. Ein Oberbürgermeister gegen den NS-Staat*, Köln 1997.
3. Dulles, s 142 ff.
4. G. Ritter till JW 16/2 1951, 4/3 1952. JW till G. Ritter 5/4 1952.
5. G. Ritter till JW 16/4 1952, 23/7 1952, 17/9 1952, 12/10 1953. Ritter, s 334 ff.
6. Ritter, s 320 not 2, 333 not 18, 334 not 20, 337 not 23, 338 not 24, 429 not 40.
7. Gunnar Häggelöf, *Svensk krigshandelspolitik under andra världskriget*, Stockholm 1958, s 97, 109 ff.
8. Häggelöf, s 92 f.

9. Utrikesministern till MW 9/12 1939. Utrikesdepartementet till MW 15/12 1939.
10. De biografiska uppgifterna rörande Goerdeler är hämtade från Ritter, s 31–87. Ines Reich har i sin avhandling fördjupat och kompletterat bilden av Goerdeler, särskilt kan framhållas redovisningen av hans överväganden och agerande före begäran om avsked. Reich, s 257–267.
11. Ritter, s 157–169.
12. Ritter, s 411–445.
13. Skildringen av Bosch-affären bygger på Ulf Olsson, *Bank, familj och företagande. Stockholms Enskilda Bank 1946–1971*, Stockholm 1986, s 19–52. Bosch-affären har blivit synnerligen väl kartlagd varvid utnyttjats inte bara material från Stockholms Enskilda Bank utan även från Robert Bosch GmbH, Stuttgart, Sullivan & Cromwell, New York, samt från myndigheter i Sverige och USA.
14. Olsson, s 34.
15. Olsson, s 50 f.
16. Anthony Cave Brown, *Bodyguard of Lies*, London 1979, s 239.